

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقر العلوم

پایان نامه کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

رابطه خدا و افعال انسان

از منظر امام فخر رازی و خواجه نصیرالدین طوسی

استاد راهنما:

حجت الاسلام دکتر سید محمود موسوی

استاد مشاور:

حجت الاسلام دکتر یارعلی کرد فیروزجانی

نگارش و پژوهش: ۶ / ۴ / ۱۳۸۸

نرگس قربانی

تعمیر و طبع در کارگاه
تعمیر و طبع در کارگاه

۱۳۸۷

۱۱۵۴۷۹

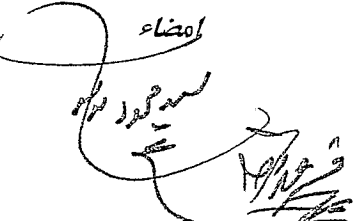

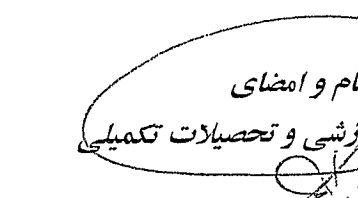
صورت جلسه دفاع از پایان نامه تحصیلی

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از الطاف حضرت ولی عصر (عج) جلسه دفاع از پایان نامه خانم نرگس قربانی دانشجوی رشته فلسفه و کلام اسلامی در مقطع کارشناسی ارشد تحت عنوان: رابطه خدا و افعال انسان از منظر امام فخر رازی و خواجه نصیر الدین طوسی در تاریخ 1387/6/25 با حضور هیأت داوران دانشگاه باقر العلوم (ع) برگزار گردید. نظر هیأت داوران به شرح زیر اعلام می گردد.

قبول با امتیاز عالی
نمره ۱۸۱۵

○ دفاع مجدد

○ غیر قابل قبول

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
1- استاد راهنما	دکتر سید محمود موسوی		
2- استاد مشاور (1)	دکتر یار علی کرد فیروز جایی		
3- استاد مشاور (2)			
4- استاد داور	دکتر محمد مهدی گرجیان		
5- نماینده کمیته تحصیلات تکمیلی	دکتر حمید پارسانیا		
نام و امضای کارشناس امور پایان نامه ها		نام و امضای مدیر امور آموزشی و تحصیلات تکمیلی	

توضیح: با توجه به آیین نامه پایان نامه های دانشگاه امتیاز پایان نامه ها به شرح زیر مشخص می گردد.

الف) کارشناسی	ب) کارشناسی ارشد
1- نمره 18 الی 20 عالی	1- نمره 18 الی 20 عالی
2- نمره 16 الی 17/99 بسیار خوب	2- نمره 16 الی 17/99 بسیار خوب
3- نمره 14 الی 15/99 خوب	3- نمره 14 الی 15/99 خوب
4- نمره 10 الی 13/99 قابل قبول	4- نمره 12 الی 13/99 قابل قبول
5- نمره کمتر از 10 غیر قابل قبول	5- نمره کمتر از 12 غیر قابل قبول

محاسبه میانگین ارزشیابی هیأت داوران توسط نماینده شورای پژوهشی انجام می گیرد.

تشکر و تقدیر

با نهایت تقدیر و تشکر از حجت الاسلام و المسلمین دکتر سید محمود موسوی و حجت الاسلام و المسلمین
دکتر یار علی کرد فیروز جانی که با صبر و حوصله مراد تنظیم و تدوین این رساله را سپاسی کردند.

اهدائیه

تقدیم به مادرم که با صبوری بی مثال، در تربیت من کوشید
و جوانیش را در جهت رشد و بالندگی من به سپری رسانید.

چکیده

آنچه از گذشته‌های بسیار دور مورد توجه و بحث در بین متفکران و اندیشمندان بوده است این است که بین خدا و افعال انسان چه ارتباطی وجود دارد. بشر در صدد است تا جایگاه خود را در هستی بشناسد و میزان تأثیرگذاری افعال و اندیشه‌های خود را بداند.

برخی در این بیکران، خود را مجبور و بی‌اختیار تلقی می‌کنند و افعال خود را به خالق خود، خداوند متعال نسبت می‌دهند.

امام فخر رازی، ملقب به امام المشککین، شاگرد مکتب اشعری قائل است انسانها در انجام افعال مستقل نیستند، بلکه افعالشان از ناحیه خداوند است. او با بررسی صفات الهی هم چون علم، قدرت و اراده، براهین دهگانه عقلی و نیز براهین نقلی را برای اثبات مدعای خود مطرح می‌کند.

فخر رازی یا ابن الخطیب چنان ماهرانه و مدبرانه طرح مسئله می‌کند و تمامی جوانب را بیان می‌نماید که گویی حقیقتی جز آنچه او گفته است، وجود ندارد. او در حین استدلال از مقدمات فراوان استفاده می‌کند و تمامی فروض و شبهات متصور را بیان می‌کند و به آنها پاسخ می‌گوید.

اما شخصیت دیگر رساله، خواجه نصیرالدین طوسی، ملقب به استاد البشر، از علمای شیعی و نماینده مکتب جعفری قائل است انسانها خود با اراده و اختیار، افعال و اعمال را انجام می‌دهند. ایشان در مهم‌ترین کتاب کلامی خود «تجريد الاعتقاد»، براهین و دلایلی را دال بر این مطلب بیان می‌دارند. از جمله دلایلی که ایشان بسیار بر آن تأکید دارند، توجه به وجدان و حسن در پذیرش اختیار و اراده و در نتیجه انتساب افعال به بندگان می‌باشد. ایشان می‌گویند همگان بالوجدان اذعان دارند که خود مرتکب افعال می‌شوند و به همین علت است که گاه به خاطر انجام برخی اعمال بازخواست می‌شوند و گاه مورد تمجید و تشویق قرار می‌گیرند. اگر خود باعث انجام افعال حسن و قبیح نبودند، این تشویق‌ها و تنبیه‌ها کاری عبث و بیهوده جلوه می‌نمود.

خواجه طوسی به برخی از براهین و استدلالهای فخر رازی پاسخ می‌گویند و برخی را چنان سخیف و بی‌ارزش تلقی می‌کنند که نیازی به دادن پاسخ نمی‌بینند.

علاوه بر خواجه نصیرالدین طوسی، علمای شیعی دیگر نیز هم چون ایشان بشر را مسئول اعمال خود می‌دانند از جمله این شخصیت‌های برجسته شیخ طوسی (ره) است. گذشته از اینها، آیات و روایات متعددی وجود دارد که بر صدق آنچه علمای شیعه گفته‌اند، صحه می‌گذارد. از آن جمله که خداوند متعال انسانها را مختار آفریده و در روز جزا به خاطر اعمالی که انجام داده‌اند بازخواست می‌کند.

تمسک به آیات و کلام نورانی پیشوایان معصوم، تاریکی راه را برایمان روشن نموده و ما را به راه راست هدایت خواهد کرد. ان شاء الله.

واژگان کلیدی:

جبر، اختیار، قضا و قدر، اشاعره، افعال انسانی، اراده.

فهرست مطالب

- بخش اول: کلیات ۱
- فصل اول: مفهوم‌شناسی ۲
- ۱-۱-۱. بیان تفصیلی مسئله: ۳
- ۱-۱-۲. اهمیت موضوع: ۴
- ۱-۱-۳. پیشینه موضوع: ۶
- ۱-۱-۴. پرسش‌های پژوهش: ۹
۹. سؤالات اصلی تحقیق: ۹
۱۰. سؤالات فرعی تحقیق: ۱۰
- ۱-۱-۵. فرضیه‌های پژوهش: ۱۰
۱۱. پیش‌فرض‌های پژوهش: ۱۱
- ۱-۱-۶. واژگان کلیدی: ۱۱
- ۱-۱-۷. گذری بر زندگی‌نامه و شخصیت خواجه نصیرالدین طوسی ۱۳
- ۱-۷-۱-۱. اساتید خواجه نصیرالدین طوسی: ۱۵
- ۱-۷-۱-۲. اخلاق خواجه: ۱۵
- ۱-۷-۱-۳. آراء و نظریات فلسفی و کلامی خواجه: ۱۶
- ۱-۷-۱-۴. مذهب خواجه: ۱۶
- ۱-۱-۸. گذری بر زندگی‌نامه و شخصیت امام فخر رازی ۱۷

- ۱۷..... ۱-۸-۱-۱. اساتید فخر رازی:
- ۱۸..... ۲-۸-۱-۱. مسافرتها و زندگی نامه:
- ۱۹..... ۳-۸-۱-۱. شخصیت و عقاید فخر رازی:
- ۲۳..... فصل دوم: خدانشناسی امام فخر و خواجه نصیرالدین طوسی
- ۲۴..... ۱-۲-۱. خداوند در اسلام و سایر ادیان بزرگ:
- ۲۵..... ۲-۲-۱. قدرت:
- ۲۵..... ۱-۲-۲-۱. نظر خواجه طوسی در باب قدرت الهی:
- ۲۶..... ۲-۲-۲-۱. نظر فخرالدین رازی در باب قدرت الهی:
- ۲۶..... ۳-۲-۱. اراده
- ۲۷..... ۱-۳-۲-۱. تعریف خواجه نصیرالدین طوسی از اراده الهی:
- ۲۸..... ۲-۳-۲-۱. تعریف امام فخر رازی از اراده الهی:
- ۲۸..... ۳-۳-۲-۱. اثبات اراده خداوند:
- ۲۹..... ۴-۳-۲-۱. اراده تکوینی و تشریحی:
- ۳۱..... ۵-۳-۲-۱. تفاوت اراده خداوند و اراده مخلوق:
- ۳۲..... ۴-۲-۱. علم
- ۳۳..... ۱-۴-۲-۱. علم حصولی و علم حضوری:
- ۳۴..... ۲-۴-۲-۱. دیدگاههای مختلف درباره علم واجب تعالی:
- ۳۵..... ۳-۴-۲-۱. نظر خواجه نصیرالدین طوسی در باب علم خداوند متعال:
- ۳۸..... ۴-۴-۲-۱. نظر امام فخر رازی در خصوص علم باری تعالی:
- ۳۹..... ۵-۲-۱. حیات
- ۳۹..... ۱-۵-۲-۱. نظر خواجه نصیرالدین طوسی در مورد صفت حی:
- ۴۰..... ۲-۵-۲-۱. نظر امام فخر رازی در مورد صفت حی:

- فصل سوم: انسان‌شناسی امام فخر رازی و خواجه نصیرالدین طوسی ۴۱
- ۱-۳-۱. انسان ۴۲
- ۱-۳-۱-۱. تفاوت‌های انسان و حیوان: ۴۳
- ۱-۳-۱-۲. ویژگی‌های انسان ۴۵
- ۱-۳-۱-۳. معرفی انسان در آیات قرآن کریم با تفسیر امام فخر رازی: ۴۷
- ۱-۳-۱-۴. امتیازات انسان از نظر قرآن ۵۰
- ۱-۳-۱-۵. اراده در انسان ۵۲
- ۱-۳-۲. دیدگاه خواجه طوسی در باره نفس ۵۲
- ۱-۳-۲-۱. ویژگی‌های انسان از نگاه خواجه طوسی: ۵۳
- ۱-۳-۳-۱. ویژگی‌های نفس انسانی از منظر امام فخر رازی: ۵۶
- ۱-۳-۳-۱. اختلاف نفوس در چیست؟ ۵۸
- ۱-۳-۳-۲. خصوصیات نفس قوی: ۵۸
- ۱-۳-۳-۳. درجات نفس انسان در تعقل: ۵۹
- بخش دوم: نظر امام فخر رازی در خصوص رابطه خداوند و افعال انسان ۶۰
- فصل اول: نظر فخر رازی در خصوص خلق افعال بندگان ۶۱
- ۱-۱-۲. مقدمه: ۶۲
- ۲-۱-۲. رابطه ۶۳
- ۳-۱-۲. خلق افعال ۶۴
۶۴. اقوال مختلف در باب خلق افعال: ۶۴
- ۴-۱-۲. احتجاجات معتزله در اثبات موجد بودن عبد ۶۷
- ۵-۱-۲. امام فخر در پاسخ به احتجاجات معتزله چنین می‌گوید: ۶۸
- ۶-۱-۲. واژگان مورد بحث در آراء امام فخر: ۷۳
- فصل دوم: استدلال‌های امام فخر رازی در مورد خلق افعال انسانها ۷۴

- ۲-۲-۱. دلایل عقلی امام فخر در خصوص خلق افعال و عدم استقلال عباد در آن: ۷۶
- ۲-۲-۱-۱. برهان اول: ۷۶
- ۲-۲-۲-۱. برهان دوم: ۸۱
- ۲-۲-۳-۱. برهان سوم: ۸۲
- ۲-۲-۴-۱. برهان چهارم: ۸۶
- پاسخ امام فخر رازی به ادله عقلی و نقلی ۹۲
- ۲-۲-۵-۱. برهان پنجم: ۹۳
- ۲-۲-۶-۱. برهان ششم: ۹۴
- ۲-۲-۷-۱. برهان هفتم: ۹۴
- ۲-۲-۸-۱. برهان هشتم: ۹۵
- ۲-۲-۹-۱. برهان نهم: ۹۷
- ۲-۲-۱۰-۱. برهان دهم: ۹۷
- ۲-۲-۲. ادله قرآنی امام فخر رازی: ۱۰۲
- ۲-۲-۳. پاسخ فخر رازی به اشکالات وارد بر نظریه او در خصوص خلق افعال: ۱۰۹
- ۲-۲-۴. مسأله کسب و نظر امام فخر رازی ۱۱۳
- بخش سوم: نظر خواجه نصیرالدین طوسی در خصوص خلق افعال انسان ۱۱۷
- فصل اول: افعال انسانی ۱۱۸
- ۱-۳-۱. انواع افعال: ۱۱۹
- ۲-۱-۳. افعال انسانی از جهت جایگاه آنها: ۱۲۱
- ۳-۱-۳. افعال اختیاری و غیر اختیاری انسان ۱۲۲
- ۱-۳-۱-۳. اقسام افعال اختیاری نفس: ۱۲۳
- فصل دوم: نظر خواجه نصیرالدین طوسی در خصوص افعال و پاسخ به شبهات ۱۲۵
- ۱-۲-۳. نظر خواجه نصیرالدین طوسی در خصوص خلق افعال انسان: ۱۲۶

- ۳-۲-۲. شبهات مطرح شده در زمینه خلق افعال و پاسخ خواجه نصیرالدین طوسی: ... ۱۳۰
- ۳-۲-۳. آیاتی که بر اختیار انسان دلالت می‌کند: ۱۳۸
- ۴-۲-۳. نظر امام فخر رازی در خصوص آیات مذکور: ۱۴۷
- فصل سوم: تکلیف، قضا و قدر و خلق افعال ۱۵۰
- ۱-۳-۳. تکلیف دلیلی بر اختیار: ۱۵۱
- ۲-۳-۳. قضا و قدر دستاویزی برای جبریان: ۱۵۲
- ۱-۲-۳-۳. قضا: ۱۵۲
- ۲-۲-۳-۳. قدر: ۱۵۳
- ۳-۳-۳. قضا حتمی است یا غیر حتمی: ۱۵۴
- ۴-۳-۳. بیان خواجه نصیرالدین طوسی در باب قضا و قدر و اثبات اختیار انسان: ۱۵۶
- بخش چهارم: نتیجه‌گیری و بیان نظر حق** ۱۶۲
- فصل اول: برخی احتجاجات فخر الدین رازی در خصوص خلق افعال و پاسخ به آنها** ۱۶۳
- ۱-۱-۴. نمونه‌ای از احتجاجات امام فخر رازی: ۱۶۴
- ۱-۱-۱-۴. احتجاج اول: ۱۶۴
- ۲-۱-۱-۴. پاسخ به احتجاج اول امام فخر رازی: ۱۶۵
- ۱-۲-۱-۴. احتجاج دوم: ۱۶۷
- ۲-۲-۱-۴. پاسخ خواجه بر احتجاج دوم: ۱۶۸
- فصل دوم: نظر برخی حکماء در خصوص افعال انسانها** ۱۶۹
- ۱-۲-۴. نظر اشعری: ۱۷۰
- ۲-۲-۴. نظر قاضی عبدالجبار معتزلی: ۱۷۰
- ۳-۲-۴. نظر علمای شیعی: ۱۷۲
- ۱-۳-۲-۴. نظر شیخ طوسی - رحمه الله علیه - : ۱۷۲
- ۲-۳-۲-۴. نظر حضرت امام خمینی (ره): ۱۷۴

- ۱۷۵ ۲-۲-۴. دلالت متون دینی بر اختیار انسان و خلق افعال از جانب او:
- ۱۷۶ ۱-۲-۲-۴. دلالت آیات:
- ۱۷۶ ۱-۱-۲-۲-۴. بعثت انبیا و نازل شدن وحی به منظور هدایت انسان:
- ۱۷۷ ۲-۲-۲-۲-۴. ابتلاء و آزمایش انسانها:
- ۱۷۸ ۳-۲-۲-۲-۴. مسئولیت اخلاقی اعمال:
- ۱۷۹ ۲-۲-۲-۴. دلالت روایات:
- ۱۸۲ ۳-۲-۲-۴. آیات و روایات دستاویز جبرگرایان:
- ۱۸۶ فصل سوم: اختیار حقیقتی وجدانی و مشهود
- ۱۸۸ ۱-۳-۴. تردید در انجام کارها:
- ۱۸۸ ۲-۳-۴. تفکر و تأمل:
- ۱۸۹ ۳-۳-۴. احساس پشیمانی و شرمساری:
- ۱۸۹ ۴-۳-۴. مسئولیت‌پذیری و نظام پاداش و جزا:
- ۱۹۰ ۲-۳-۴. تبیین امر بین الامرین:
- ۱۹۳ ۳-۳-۴. رابطه قضا و قدر الهی و اختیار انسان:
- ۱۹۷ ۴-۳-۴. اختیار و علیت:
- ۱۹۹ ۵-۳-۴. سازگاری علم پیشین الهی با اختیار انسان:
- ۲۰۱ ۶-۳-۴. پاسخ خواجه نصیرالدین طوسی در رفع ناسازگاری علم الهی و اختیار انسان:
- ۲۰۶ ۷-۳-۴. سازگاری اختیار با عمومیت اراده الهی:
- ۲۱۰ فصل چهارم: بیان اجمالی نظر فخر رازی و خواجه نصیر طوسی در خصوص خلق افعال بندگان
- ۲۱۱ ۱-۴-۴. آیا فخر رازی جبری مسلک است؟
- ۲۱۳ ۲-۴-۴. مقایسه تطبیقی بین آراء امام فخر رازی و خواجه نصیرالدین طوسی:
- ۲۱۴ ۳-۴-۴. نتیجه‌گیری

فهرست منابع	۲۱۶
الف - فهرست منابع فارسی	۲۱۷
ب - فهرست منابع عربی	۲۲۰
ج - فهرست مجلات	۲۲۱

بخش اول:

کلیات

فصل اول:

مفهوم شناسی

۱-۱-۱. بیان تفصیلی مسئله:

اگر کمی تأمل کنیم و به اطرفمان بنگریم، مشاهده می‌کنیم افعال مختلفی در جهان هستی صورت می‌گیرد؛ مثل رعد و برق آسمان، حرکت افلاک، تغییر فصول و افعالی که به ظاهر، انسانها برای رفع نیازهای ضروری زندگی خود انجام می‌دهند.

عامه مردم بر این باورند که فاعل برخی افعال خدا یا طبیعت است و فاعل برخی دیگر خود انسانها هستند، اما متکلمان به تحلیل عامیانه دربارهٔ صدور افعال توجه نکرده‌اند و سعی بر آن داشته‌اند به تفحص و کنکاش دربارهٔ صدور افعال، خصوصاً افعالی که در حوزهٔ انسانی صورت می‌گیرد، بپردازند و به این سؤالات پاسخ دهند که آیا فاعل مستقیم همهٔ افعالی که در نظام هستی و از جمله در حیطة زندگی انسانها صورت می‌گیرد، خداست؟ آیا انسانها در قبال کارها و اعمال خود هیچ گونه مسئولیتی نخواهند داشت؟

حال اگر بپذیریم انسانها در پیدایش افعال خود دخالت دارند سؤالات دیگری مطرح خواهد شد که میزان دخالت انسانها تا چه حد است؟ آیا انسانها فاعل بالاستقلال این افعال هستند و فاعل بعید یا نهایی دیگری غیر از انسان وجود ندارد؟ آیا انسانها فاعل قریب هستند اما فاعل نهایی و حقیقی افعال، خداست؟^۱

متکلمان مسلمان به این سؤالات در بخش ویژه‌ای از علم کلام به نام «خلق افعال» پاسخ می‌دهند. دیدگاه‌های مختلفی از سوی مکاتب مختلف اسلامی در پاسخ به این سؤالات مطرح شده که به آنها پرداخته خواهد شد.

۱ - عین الله خادمی، مجله تخصصی کلام، ش ۲۶، ص ۵۸.

برخی معتقدند از افعال انسان یکی هم تحت اقتدار و اختیار او نیست، انسان به کلی مسلوب الاختیار و مضطر است، آنچه انسان انجام می‌دهد به اراده خدا و از جانب اوست. گروهی دیگر بر این عقیده‌اند که انسان در کلیه افعال خود آزاد و مختار است و خدا هیچ دخالتی در در افعال و اعمال او نخواهد داشت، البته چون این اختیار را خدا به او داده است در اختیار و قدرت مطلقه خداوند هیچ نقص و خللی راه نمی‌یابد. عده‌ای نیز راه میانه را در این بین برگزیده‌اند و قائلند انسان نه آزاد مطلق است و نه مجبور محض، بلکه در حالتی بینابین قرار دارد.^۱

آنچه قرار است در این نوشتار به آن پرداخته شود، بیان دیدگاه «فخرالدین رازی» و «خواجه نصیرالدین طوسی» در خصوص این مسئله است.

و از طرفی حل این مسأله و فهم دقیق این رابطه، مستلزم پرداختن به مباحثی چون علم و حکمت الهی، قدرت و اراده خداوند، اختیار، اراده و قدرت انسان، اصل علیت و... می‌باشد.

۱-۱-۲. اهمیت موضوع:

راجع به اهمیت این مسأله که از جمله مباحث مهم و زنده در فلسفه دین به شمار می‌آید چنین می‌توان گفت:

این موضوع از صدر اسلام تاکنون مورد توجه بسیاری از دانشمندان قرار گرفته و فقط مورد بحث متکلمان نیست، بلکه فلاسفه، صوفیه، علماء اصول و دیگران نیز از آن به عناوین متعدد تعبیر کرده و آن را بررسی نموده‌اند؛ مانند: جبر و اختیار، جبر و استطاعة، جبر و تفویض، خلق اعمال و طلب و اراده.

اینکه چگونه می‌توان اختیار انسان و علم پیشین الهی و هم‌چنین قدرت او در ایجاد افعال و قدرت مطلقه خداوند را با هم جمع کرد و به تناقض برخورد نکرد؛ چیزی است که نیاز به تحقیق و بررسی دقیق دارد.

۱ - سید مصطفی حسینی دشتی، معارف و معاریف، ج ۲، ص ۸۰

با پذیرش این عقیده که انسان در خلق افعال و اعمال خویش نقشی نداشته و همه به قدرت و اراده خداوند به انجام می‌رسد، پیامدهای شوم و مخربی به ارمغان خواهد آمد که بدون پیش داوری در طول تحقیق به آنها خواهیم رسید.

به راستی خواجه نصیرالدین طوسی به عنوان یک شیعی مذهب و امام فخر به عنوان یک سنی اشعری مسلک در این مسئله حساس کلامی، چگونه به حل این معمای دیرینه بشری پاسخ گفته‌اند، آری بشر همیشه از خود پرسیده است من چگونه می‌توانم در افعال خود مؤثر و مستقل باشم در صورتی که خداوند با علم پیشین خود می‌داند من چگونه رفتار خواهم کرد؟ بسان این شعر که به خیام نسبت داده‌اند و گویای همین دغدغه بنی آدم است:

من می‌خورم و هر که چو من اهل بود می‌خوردن من به نزد او سهل بود

می‌خوردن من حق ز ازل می‌دانست گر می‌نخورم علم خدا جهل بود

البته خواجه نصیرالدین این شبهه را چنین پاسخ داده‌اند:

این نکته نگوید آنکه او اهل بود زیرا که جواب شبه‌اش سهل بود

علم ازلی علت عصیان کردن نزد عقل از غایت جهل بود

عده‌ای از مغرضان این امر را دسیسه‌ای قرار دادند و اذعان داشتند اگر من با اختیار خود و به نحو استقلالی افعال را انجام دهم علم خدا جهل خواهد شد؛ زیرا آنچه او خواسته، نکردم و این در مورد خداوند محال خواهد بود. و نیز اگر من بالاستقلال قدرت انجام کار داشته باشم، قدرت لایزال الهی که به هر چیز تعلق خواهد گرفت دچار تردید می‌شود، چرا که ممکن است من با قدرت استقلالی خود اقدامی مرتکب شوم که خداوند خواستار آن نباشد اینجاست که قدرت مطلق الهی زیر سؤال می‌رود و تردیدها را افزایش می‌دهد.

سؤال دیگری که بشر مدتهاست به دنبال پاسخی قانع‌کننده برای آن می‌گردد این است که آیا علم الهی به اینکه انسان در فلان زمان، فلان عمل را انجام خواهد داد در انتخاب او تأثیری خواهد گذاشت؟ آیا با پذیرش استقلال انسان، واقعاً علم خدا به جهل مبدل خواهد

است آنجاست که فرد، قائل به خداوند به عنوان خالق هستی هست متنها در نحوه تأثیرگذاری خداوند در افعال و اعمال انسان دچار تناقض می‌شود و در صدد است به فهم دقیق این رابطه برسد.

اما در مورد تاریخ پیدایش بحث از این مسئله می‌توان گفت همزمان با رشد فکر فلسفی این موضوع نیز مطرح گردید. گروهی که معتقد شدند انسان در همه اعمال خود مجبور است و خداوند اعمال او را چنان مقدر کرده که برگ را می‌ریزند و آب جاری می‌کند؛ جبریه نام گرفتند، آمده از قدیمی‌ترین کسانی که به نشر عقیده جبر در میان مسلمین پرداخت مردی به نام جهم بن صفوان از موالی خراسان بود که مدتی در کوفه بسر می‌برد و بعد کاتب حارث بن سریج بود که در خراسان بر نصر بن سیار عامل بن امیه خروج کرد.^۱

در مقابل این دسته قدریه‌اند که پیدایش آنان در اسلام پیش از مجبره بوده است. و نتیجه مستقیم نزاع میان این فرقه، پیدایش فرقه سوم به نام معتزله است که پاره‌ای از عقایدشان را از مجبره و پاره‌ای را از قدریه گرفتند (مانند مختار بودن انسان) و به همین جهت است که گاه آنان را قدریه و گاه جبریه خوانده‌اند، اما خود آنان از هر دو فرقه تبری می‌جستند.^۲

ولی حق مطلب آن است که این بحث از قدیم و پیش از ظهور اسلام در تاریخ مطرح بوده است و منحرفین گاه جهت توجیه انحرافات خویش به دعوی مجبور بودن بشر در اعمال و کارهای خود، متوسل می‌شوند؛ چنان که در قرآن کریم آمده است:

«سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ»

«مشرکان در مقام توجیه اعمال خویش خواهند گفت: اگر خدا می‌خواست ما و پدرانمان مشرک نمی‌شدیم و چیزی را حرام

۱ - سید مصطفی حسینی دشتی، معارف و معاریف، ج ۲، ص ۸۱

۲ - دکتر صفا، تاریخ ادبیات ایران، ص ۴۷-۴۸.

نمی‌نمودیم، پیشینیان ما نیز چنین می‌گفتند».^۱

معتزله کارهای بشر را به اختیار او دانند و خدا را جز در حد امر و نهی در آن مؤثر ندانند، قاضی عبدالجبار معتزلی مسلک در مورد خلق افعال عباد چنین می‌گوید: افعال بندگان، در آنها خلق نشده است، بلکه آنها خود ایجاد کننده افعالشان هستند.^۲ منظور او از اینکه افعال بندگان در آنها خلق نشده است این است که خداوند آنها را در وجود بندگان خلق نکرده است زیرا او در بیان همین مطلب، اشاره می‌کند که برخی به کسب قائلند و می‌گویند افعال در بندگان خلق شده است.

او می‌گوید: کسی که معتقد باشد خداوند خالق و محدث افعال بندگان است به خطای بزرگی گرفتار شده و ایجاد یک فعل را از دو فاعل ممکن دانسته است.^۳

گروه دیگری به نام اشاعره، بشر را در کارهایش از جانب خدا مجبور می‌دانستند. اشعری در مورد خلق افعال بندگان می‌گوید: آفریدگاری جز خدا نیست و کارهای بندگان آفریده اوست، چنانکه در قرآن آمده: «وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ»^۴ او در ادامه بیان می‌کند: بندگان نمی‌توانند چیزی را بیافرینند در حالی که خود آفریده شده‌اند،^۵ چنانکه خداوند می‌فرماید: «لَا يَخْلُقُونَ شَيْئاً وَهُمْ يُخْلَقُونَ»^۶

آری این دو گروه در تاریخ اسلام پدید آمدند و هر یک با نگاه خاص خود به بحث جبر و اختیار و نیز طرح مسائل دیگر اعتقادی و بحث در آنها پرداختند و هر کدام بر درستی فهم خود از کتاب خدا دلایل آوردند و پافشاریها کردند.

۱ - انعام/۱۴۸.

۲ - قاضی عبدالجبار، شرح الاصول الخمسه، ص ۳۲۳ به بعد.

۳ - همو، المغنی فی ابواب التوحید و العدل، ج ۸، ص ۲۱۱.

۴ - صافات/۹۶: «خدا، شما و آنچه را که می‌سازید، آفریده است.»

۵ - ابوالحسن اشعری، الإبانة عن اصول الديانة، ص ۲۳.

۶ - نحل/۲۰: «چیزی خلق نکرده‌اند و خود مخلوق‌اند.»